

УДК 821.161.2-3.09

Н. П. КОВАЛЬЧУК

ІСТОРИЧНА ПРАВДА ТА ХУДОЖНІЙ ВИМИСЕЛ У ТВОРЧОСТІ

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «ФАСТІВ»)

У статті на матеріалі роману В. Чередниченко «Фастів» зроблено спробу визначити своєрідність історичної прози письменниці, зокрема осмислити проблему співвідношення історичної правди і художнього вимислу.

Ключові слова: історична правда, художній вимисел, історичний роман, характер героя.

Проблема дослідження художнього доробку письменників «розстріляного відродження» надзвичайно актуальна в сучасному українському літературознавстві. Ґрунтовно осмислюють ідейно-тематичну та жанрово-стильову специфіку творчості талановитих репрезентантів літературного ренесансу двадцятих років (В. Домонтовича, М. Івченка, М. Йогансена, Г. Косинки, В. Підмогильного, О. Слісаренка, М. Хвильового) В. Агєєва, М. Васьків, М. Жулинський, Ю. Ковалів, В. Мельник, О. Філатова, О. Харлан. На жаль, літературознавці обходять увагою творчість тих письменників, які за щасливою долею залишились живими й не були фізично знищені тоталітарною владою. Маємо на увазі художній доробок Варвари Чередниченко, яка активно працювала у 20–40-х роках ХХ століття. Перше пореволюційне десятиліття стало для неї періодом активного входження в українську літературу. З-поміж великої кількості літературних об'єднань вона обрала «Плуг», членом якого була з першого року його заснування – 1922. Тема села осмислюється письменницею вже в першому романі «За плугом», надрукованому в журналі «Червоний шлях». Але виявилось, що художня концепція розвитку життя у до- та післяреволюційному селі, запропонована В. Чередниченко, не співпадає з «офіційною лінією» [1, 4]. Від'їзд на Кавказ разом із чоловіком, письменником-осетином Черменом

Бегизовим, допоміг їй уникнути репресій в Україні. У 1930–1940-х роках вона працює над історичними творами, зокрема історико-біографічними. 1949 р. Варвара Чередниченко пішла з життя, залишивши фрагменти і варіанти романів, яким так і не судилось дійти до читача.

Художній доробок письменниці складають твори різних жанрів: романи, повісті, оповідання, нариси, п'єси, літературознавчі статті. Всього – близько 200 робіт за 1912–1948 роки.

На сьогодні можемо виокремити три етапи критичної рецепції літературної діяльності В.Чередниченко. У 1920–40-і рр. партійна критика була нещадна до її творчості, приклеюючи ярлики «ідеалізації козацтва», «національної обмеженості» тощо. Ідеологічний випад проти письменниці було зроблено у статтях М. Пархоменка («Радянський Львів», 1946) та Є. Юр'єва («Літературна газета», 1949). У 70-х – літературознавці Т. Буженко і Ф. Сарана у передмові до збірки її творів «Вибране», виданої 1971 року, подали побіжний аналіз її художнього доробку [12; 1].

Наприкінці 90-х на сторінках періодичної преси з'явилося кілька публікацій про життя і творчість В. Чередниченко. В «Історії української літератури ХХ століття» (1994 р.) її ім'я згадується серед імен творців української радянської історичної прози. Зокрема, акцентується увага на тому, що «письменниця тяжіє до розгортання картин історії, культури, змалювання світу мистецьких цінностей, до ідейного й духовного аспектів життя видатних письменників та поетів, моментів психології творчості. Все це, вважають дослідники, «відбивало прагнення вивільнитися з-під впливу соціологічних стереотипів та орієнтації на пріоритетну героїко-революційну тематику» [4, 478].

На сучасному етапі творчість В. Чередниченко в основному вивчається у контексті художньої інтерпретації козацтва в українському історичному романі [8; 2].

Мета нашого дослідження – на матеріалі роману В. Чередниченко «Фастів» дослідити специфіку творчого співвідношення історичної правди і художнього вимислу.

Проблема історичної правди і художнього вимислу знаходиться у фокусі уваги літературознавчої аналітики. Є. Баран, Н. Горбач, Б. Денисюк, М. Ільницький, Б. Мельничук, М. Сиротюк, О. Попадинець розглядають питання співвідношення вказаних категорій, межі художнього вимислу, визначають роль авторської уяви у трактуванні історичних подій і осіб. На думку літературознавців, у художньому творі історична правда не існує окремо від правди художньої. Ці явища являють собою «... цільний у своїй єдності комплекс – правда історично-художня» [10, 44]. Цінність історичного твору, зокрема історичного роману, полягає у «художній трансформації письменником історії, відомого факту через сюжет, картини й образи, людські долі, як окреслені персонажі, як виписано їх характери, відтворено обставини життя» [10; 5, 206]. При цьому художня правда як самостійне образне дослідження відтворення дійсності – основна функція письменника. Разом із тим, як вважає М. Сиротюк, завдяки поетичній фантазії письменник проникає в глибини людської душі, використовуючи історичну документацію, опрацьовує її відповідно до загального задуму твору, його внутрішньої логіки, характеру персонажа [9, 44]. Таким чином, історична правда є першоосновою історичного твору, головним чинником достовірності зображуваних подій.

Як же вирішується проблема історичної правди і художнього вимислу в творчій практиці В. Чередниченко?

Насамперед завважимо, що у другій половині 30-х років почався активний процес відбирання в українського народу історичної пам'яті, перекручування історичних фактів. Саме в цей час романісти через показ історичного минулого народу намагалися висвітлити хоча б часточку правди про сучасну дійсність. У цьому ж напрямку працює В. Чередниченко. Значну частину творчої спадщини письменниці становлять історико-біографічні

твори, при написанні яких вона не обмежується біографічними фактами з життя видатних постатей, а через їхнє світосприйняття правдиво показує тогочасне життя з усіма його суспільними проблемами. Скажімо, у оповіданні «Останній лист», присвяченому А. Тесленкові, талановито відтворено соціальну реальність того періоду, оточення письменника, висвітлено його ставлення до існуючого ладу [12; 40, 48]. В «Історії одного вірша» художньо відрефлектовано творчу історію поезії М. Лермонтова «На смерть поета». Майже одночасно з попередніми творами з'явилася повість «В Картезіанському монастирі», у центрі уваги якої – сторінки біографії та взаємини французької письменниці Жорж Санд і польського композитора Федеріка Шопена. Автор вдало й тонко розкриває перед читачем красу творчих та особистих переживань видатних митців, не забуваючи при цьому вказати на громадянську свідомість героїв [12, 96]. Характерно, що проблематику повісті визначено словами самого Шопена: «Щоб творити безсмертні твори, треба високо шанувати народ» [12, 106].

Історико-біографічні факти покладено в основу «великої» прози В. Чередниченко. Скажімо, події роману «Молодість Григорія Сковороди» (залишились лише фрагменти), охоплюють період навчання майбутнього українського філософа й письменника в Києво-Могилянській академії, його короткочасне перебування в Петербурзі. У повісті «Під одним плащем» зображено час перебування польського поета А. Міцкевича в Росії, відтворено його творчі взаємини з О. Пушкіним, що символізують єднання двох слов'янських народів. До слова, в історико-біографічних творах органічно поєднується історична достовірність, життєва правда, глибоке проникнення в психологію героя.

У роки Великої Вітчизняної війни В. Чередниченко звертається до відомих в національній історії постатей, виступає на радіо і в пресі з нарисами про героїв українського народу: Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Семена Палія. Останній став головним героєм роману «Фастів», над

яким письменниця працювала протягом 1945–1947 рр. і який побачив світ лише 1971 р.

Роботу над текстом «Фастова» В. Чередниченко розпочала наприкінці 1942 р. Письменниця мала намір об'єктивно зобразити широку картину визвольної боротьби українського народу за свою незалежність в останній чверті XVII – на початку XVIII століття (про що вказує підзаголовок «Роман-хроніка 1680–1710 років»): заселення Правобережної України, самовіддану боротьбу полковника Семена Палія за кращу долю народу, відбудову Фастова як стратегічного пункту. Автор обмежила розповідь у першій книзі хронологічними подіями 1680–1684 рр. Проте досить часто вона робить екскурси в минуле, тим самим створюючи цільне художнє полотно вказаного періоду історії України. Як відомо, В. Чередниченко дуже відповідально ставилась до правдивого зображення історичних подій, про що свідчать архівні документи, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Скажімо, у розділі «Підготовчі матеріали» знаходимо такі записи: «Палій – зошит із записами довідкового характеру», «Словник «Хвастів» – зошит із записами довідкового характеру» [13].

За свідченнями історичних джерел, поселення Фастів існувало вже наприкінці XIV століття, але через набіги татар на початку XV століття жителі залишили його. На початку XVII століття містечко стало резиденцією єпископів. Однак під час народно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького Фастівський маєток був захоплений українськими козаками, шляхта та католицьке духовенство перебиті, а всі релігійні заклади єзуїтів та бернардинців знищені. Після Андрусівського перемир'я Фастів знову переходить під владу польської корони. Друга половина XVII століття відзначена частими нападами татар на південь Київщини, які призводять до спустошення і занепаду Фастова. 1683 року С. Палій, очолюючи один із загонів запорожців, що воював під прапором польського короля Яна III Собеського проти турок, отримує «приповідного листа» на оселення у Фастові та створення там козацького полку. Відомо, що Фастівський маєток

Палія перетворився на сильну фортецю, чисельність полку перевищувала 3000 козаків. Завдяки дипломатичним зусиллям Палій протягом тривалого часу залишався фактичним володарем величезної території й навіть умудрявся отримувати гроші з Варшави на утримання козацьких з'єднань [11].

Отже, в основу роману покладено достовірні джерела про часи правління Семена Палія у Фастові, перетворення знелюдненого міста на міцну фортецю для захисту українських земель від ворогів.

Назва роману визначена самою темою – відбудова Фастова та його роль у відродженні Правобережжя України. Прикметно, «Фастів» – художнє полотно, на сторінках якого живуть, мислять і діють як історичні особи, так і персонажі, вигадані творчою уявою автора. Для реалізації творчого задуму письменниця використовує вальтерскоттівську манеру сюжетовтворення: від традиційного зачину – герой перебуває в дорозі – до логічно завершеної розповіді про життя фастівчан та долю Семена Палія.

Композиційним центром твору є образ фастівського полковника Семена Пилиповича (Гурко) Палія. Це постать не лише історична, а й легендарна, оспівана народом. Його образ у романі Варвара Чередниченко відповідає тому характерові, який постає в історичних джерелах – літописах (Самовидця, Самійла Величка, Г. Граб'янки) і в народному уявленні (думах, історичних піснях, легендах, переказах).

У процесі зображення історичної постаті фастівського полковника Варвара Чередниченко поводитьсь дуже обережно з історичним фактом: навіть переосмислюючи його, вона прагне не допустити принципових розходжень з історією. Можливо, саме тому письменниця не подає докладного портрету головного героя, штрихами окреслюючи зовнішність Палія, знову йдучи за історичною правдою, адже історія не зберегла таких документальних свідчень. Це не заважає В. Чередниченко створити повноцінний образ народного ватажка. Вона використовує народнопоетичні епітети й порівняння: «чорний чуб», «високе чоло», «гострі очі», «трізний,

мов горбина ніч». Такі уривчасті описи несуть певне смислове навантаження: «високе чоло» вказує на людину, сповнену життєвої мудрості, а «глибока борона від лівої скроні до правої брови – слід удару турецької шаблі» [12, 291] тільки доповнює портрет мужнього козака. Наголошує автор на фізичній силі полковника, використовуючи народнопоетичні засоби: «богатирське велике тіло», «богатирська сила», «могучий голос».

Із головним героєм читач знайомиться на початку твору, коли «чорний вершник на чорнім огирі-коні мчить учвал» степом серед ночі, «печуть душу Палія складні думки і почуття» [12, 289]. Важка втрата спіткала вершинка – смерть мудрого вчителя, кошового отамана Івана Сірка, який дав «учневі те, що дорожче за існування, – мету життя і вміння йти до неї» [12, 289]. Посилує відчуття непоправимої втрати опис природи: «широкий степ не вміщає синовньої туги за батьком і кривавить серце», «вітер рве одяг, гуде у вухах» [12, 292]. Саме тут, у степу, переживаючи тяжку втрату, Палій ставить собі питання: «Що я зробив для вітчизни? Чим полегшив народові його лиху долю?» [12, 293]. Відтак, вирішує продовжити справу І. Сірка, зокрема, відбудувати Фастівську фортецю, заселити фастівщину козаками і отримати від польського короля дозвіл на володіння землею. Полковник прямує до мети, не жалкуючи власних сил.

Головний герой в художній інтерпретації В. Чередниченко уособлює народні погляди на державу (міцна, розвинута, демократична), владу (справедлива), козацтво (вірне січовим звичаям, освічене, працьовите, мужнє, високоморальне). Це високоосвічена людина, яка з повагою ставиться до книг, до поширення освіти на фастівській землі. Сам Семен Палій знає не лише рідну, українську, мову, а й іноземні, добре обізнаний з життям та звичаями інших народів. Він докладася всіх зусиль, щоб козаки були письменними, щоб їхні діти здобували освіту. З цією метою перш за все будує церкву і школу, забезпечує учнів книгами, необхідним приладдям тощо. Прагне він і того, щоб козаки знали історію своєї батьківщини, пам'ятали видатних лицарів, які звеличили славу України. Сам намагається

зберегти історію для нащадків – «власноруч записує всі полкові події у «полковий діаріуш», там і пісні, і думи та байки» [12, 534].

У романі Семен Палій зображений у різних життєвих ситуаціях. Та головне – він залишається людиною, яка розуміє інших і прагне покращити долю народу. Полковник розуміє, що Фастів – важливий політичний і економічний пункт України («Фастів на кордоні із Москвою, і з Польщею, на караванному древньому шляху. У Крим і до Персії також від Фастова путь») [12, 305], тому й не боїться оселяти народ «серед руїн на безлюдді», оскільки наперед вже має план дій. В першу чергу лідер турбується про благоустрій Фастова, покращення життя всього населення, а потім вже – своєї сім'ї. Палій – демократичний керівник: розбудову Фастова обговорює на полковій Раді, при вирішенні питань радиться з побратимами.

Майстерно поєднано в образі Семена Палія риси характеру мудрого полковника і талановитого будівничого, який прагне здійснити свою заповітну мрію: «щоб усі його співвітчизники жили в гарних будинках, мали гарний одяг, і їжа була б у них така, яку їдять багаті люди» [12, 567]. З думкою фастівського ватажка не погоджується полковниця Докія Новицька і дивується «жахливій проповіді» Палія. У цьому епізоді письменниця поєднує національну ідею із соціальною, наголошуючи на тому, що серед козацької верхівки вже у той час спостерігалось класове розмежування.

Кульмінацією твору є епізод отримання від польського короля Яна Собеського «приповідного листа», у якому козакам надається право на заселення фастівської землі, а полковником призначено Семена Палія. Страшне розчарування огортає козацького батька після того, як козаки здобули «католицизмові перемогу над магометанством» [12, 536]. «Навіщо ж я з козаками у гарячий час покинув господарство і будівання фортеці, головами їхніми та своєю важив? Яка ціна «приповідному листу» такого короля, як Собеський?» [12, 546]. Полковник зрозумів, що козакам самим треба боротись за своє щастя. Як мудрий політик, він прораховує ситуацію наперед і укладає угоду з Москвою. Козаки Запорозької Січі пропонують

обрати його кошовим отаманом, але він відмовляється, бо «душу свою і серце віддав заповітній мрії – на віки вічні вирвати з панської та біскупської неволі рідне Правобережжя» [12, 599].

Сучасники Палія гідно оцінювали самовіддану діяльність фастівського ватажка. «Батьком-полковником», у якого « в серці уся Січ і полк! Фастів і Україна», називають його старі козаки; «другим в Україні Сірком» – наречена Лихопики Мокрина; «правдивим паном з козацького роду, що має неабияку голову» – гетьман Іван Самойлович, «людиною, позначеною самим Богом» - мати Феодосії, дружини Палія [12; 564, 317, 363, 368]. Надійною опорою Палія є його побратим Корній Лихопика (Кодацький). В. Чередниченко досить тонко з психологічної точки зору розкриває відносини друзів. Підкреслюючи спорідненість їхніх доль, зазначає: «Палій з Лихопихою – єдиний дуб з двох коренів» [12, 309]. Побратими мають спільний інтерес, «помста з'єднала їхні розбиті серця, а змужнілі лицарі переконались, що немає щастя і бути його не може на рідній землі, поки її нищать вороги» [12, 310]. Неодноразово автор наголошує на тому, що полковник щиро любив свого «названого брата» за відданість, говорив з ним «любовним голосом, якого ніхто з козаків не чув до нього» [12, 307].

У той же час В. Чередниченко не ідеалізує образ полковника, правдиво змальовує конфліктні ситуації між ватажком та козаками. Скажімо, переконливо відтворює суперечку між Палієм і старими козаками Савою Держикраєм і Омельком Передерієм, які звикли «працювати» шаблею у бою і нарікають на тяжку хліборобську працю. Мудрий полковник не гарячкує, він поважає славних полчан, але пояснює їм, що лише наполеглива праця допоможе здолати труднощі.

Акцентує увагу письменниця на епізодах, у яких розкриваються моральні якості Палія-лідера. Це людина, вірна даному слову, нормам закону. Він дбав, щоб залишити про полк найкращі згадки, тому й карав безжально козаків за найменшу кривду населенню: «Я керую полком лицарів, а не грабіжників» [12, 310]. Був прикладом для молоді, позаяк:

«перед молодим поколінням ... з гідністю поведився як те мужеві личило» [12, 316].

З метою об'єктивного зображення картин тогочасної дійсності у романі виведено цілу галерею історичних осіб – образів людей того часу, що діяли на ниві культури, освіти, політичній арені. Скажімо, письменниця докладно розповідає про життя та діяльність Інокентія Гізеля [12, 354], Петра Могили [12, 350], гетьмана Самойловича [12, 361], Івана Мазепи [12, 526]. У взаємовідносинах з ними повніше розкривається образ головного героя. Інокентій Гізель називає Палія «возлюбленим чадом» [12, 352], гетьман Самойлович характеризує фастівського полковника як «уроздзеного правдивого пана з козацького роду, що має неабияку голову», «нелюдської хоробрості», а у відвертій розмові з Палієм зазначає, що «віддав би десять років свого життя за твою любов» [12, 365].

Докладно описує В. Чередниченко події, пов'язані з укладанням історичних договорів, (підписання Андрусівського договору) та їх роллю в історії, подає історію міст Фастова й Бердичева. Окремі вкраплення та згадки у документах і літописах під пером автора розростаються у цікаві образні картини художнього твору.

Підсумовуючи завважимо, що народжені творчою уявою автора персонажі природно розкривають характери, психологію справжніх героїв тієї епохи. Загалом, письменниця створила довершену, правдиву картину розбудови та зміцнення Фастова, життя і побуту його мешканців, історію України та героїчну боротьбу народу за свободу вітчизни, вдало поєднуючи історичні факти з письменницькою фантазією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буженко Т. Життєвий і творчий шлях Варвари Чередниченко / Т. Буженко, Ф. Сарана // Чередниченко В. Вибрані твори / В. Чередниченко. — К. : Дніпро, 1971. — С. 3—5.

2. Зайдлер Н. В. Архітектоніка історичних образів у творчості В.Чередниченко / Н. В. Зайдлер. // Вісник Запорізького державного університету : зб. наук. ст. Філологічні науки. — Запоріжжя : ЗДУ, 2002. — № 1. — С. 37—43.
3. Зайдлер Н. В. Постаць Семена Палія в українській літературі (художні формотвори авторської інтерпретації та історична дійсність) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.01 «Українська література» / Наталія Василівна Зайдлер. — Кіровоград, 2004 . — 20 с.
4. Історія української літератури ХХ століття / за ред. В. Г. Дончика. — Кн. 1. — К. : Либідь, 1994. — 782 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Громяка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — 2-е вид. — К. : ВЦ «Академія», 2006. — 752 с.
6. Мельничук Б. І. Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.01.01 «Українська література» / Богдан Іванович Мельничук. — Львів, 1997. — 41 с.
7. Реабилітовані книги. Варвара Чередниченко [Електронний ресурс] / Е. Блажко. — Режим доступу : <http://www.zn.ua/newspaper/articles/5309>
8. Сагайдак Т. О. Художня інтерпретація козацтва в українських історичних романах першої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.01 «Українська література» / Тетяна Олександрівна Сагайдак. — Запоріжжя, 2008. — 23 с.
9. Сиротюк М. Й. Український радянський історичний роман: Проблема історичної та художньої правди / М. Й. Сиротюк. — К. : Наук. думка, 1962. — 396 с.
10. Сиротюк О. Варвара Чередниченко / О. Сиротюк. // Письменники радянської України : літ.-критич. нариси / упоряд. М. І. Петросюк. — К. : Рад. письменник, 1987. — Вип. 13. — С. 142—189.

11. То де ж стояла у нашому місті фортеця Семена Палія [Електронний ресурс] / Ю. О. Валюшко. — Режим доступу : <http://fastiv.in.ua/fast/history/h000008.htm/>
12. Чередниченко В. Вибрані твори / В. Чередниченко. — К. : Дніпро, 1971. — 600 с.
13. Чередниченко В. Підготовчі матеріали. — Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 95. — Од. зб. 99.

Н. П. КОВАЛЬЧУК

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВЫМЫСЕЛ В ТВОРЧЕСТВЕ В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «ФАСТОВ»)

В статье на материале романа В. Чередниченко «Фастов» сделано попытку определить своеобразие исторической прозы писательницы, осмыслить проблему соотношения исторической правды и художественного вымысла.

Ключевые слова: историческая правда, художественный вымысел, исторический роман, характер героя.

N. KOVALCHUK

HISTORICAL TRUTH AND LITERARY FICTION IN THE WORKS OF V. CHEREDNICHENKO (AFTER THE NOVEL “FASTIV”)

This article after the novel of V. Cherednichenko “Fastiv” attempt to determine the identity of writer’s historical prose, to comprehend the problem of correlation of historical truth and literary fiction.

Keywords: historical truth, literary fiction, historical novel, character of the hero.